

З ІСТОРІЇ ВИДАВНИЧОЇ СПРАВИ

УДК 002.2:351.751.5(09)

Володимир КОВАЛЬЧУК,

заступник директора Київського фінансово-економічного коледжу
Національної академії ДПС України

Микола Петрович Баллін (1829-1904) - бібліотечний діяч, видавець, книготорговець та просвітник (друга половина XIX - початок XX ст.)

На маловідомих архівних джерелах висвітлюється життєвий і творчий шлях Миколи Петровича Балліна – видатного бібліотечного діяча і видавця, просвітителя і книготорговця кінця XIX – початку XX ст. У дослідженні аналізується значний внесок М. П. Балліна у заснування Харківського Товариства грамотності та створення публічних бібліотек і читалень у Східній Україні.

Ключові слова: публічна бібліотека, читальня, товариство грамотності, кооперативний рух, бібліотекар.

Відомий український громадський діяч Микола Петрович Баллін народився 6 вересня 1829 р. у Петербурзі, у сім'ї дійсного статського радника. Юрист за освітою, Баллін служить на різних посадах, але справою всього його життя стає кооперація, – він розумів її як пошук ідеалу людських відносин, які базуються на засадах рівності, добра та справедливості. Його, безсумнівно, можна вважати одним із яскравих представників просвітницького руху в Україні. М. Баллін був не лише піонером кооперації, але й засновником перших громадських та публічних бібліотек у Костромі, Харкові та Катеринославі. «Це перша важлива справа», – говорив Баллін, про створення бібліотек¹.

У 1860 р. Баллін разом з товаришем їде до Одеси, з метою організації катеринославського журналу «Новоросійський літопис», але, звинувачений в українофільстві, він не отримав дозволу на відкриття часопису. Незабаром Миколу Петровича Балліна переводять у Кострому Товаришем Голови цивільної палати, куди він переїхав у 1860 р.², і одразу розпочав активну літературну і освітню діяльність. Серед загальних планів він розробляє проекти заснування Товариства грамотності³. Се-

ред інших проектів, розробкою та втіленням яких займався Микола Петрович, були проект заснування костромських бібліотек та проект заснування Костромського приватного університету. У Костромі не було громадської бібліотеки, але була бібліотека чиновника казенної палати – Львова. Він видавав свої книги читачам з умовою поповнення його бібліотеки яким-небудь журналом, виписаними хоча б, у складчину. «Вигода Львова, – говорив Баллін, – полягала в тім, що він безкоштовно здобував бібліотеку. Ми, зрозуміло, підписалися в бібліотеку Львова, крім того ми самі виписували собі журнали, і більше десятка знайомих, по домовленості, теж виписували собі по журналу». Баллін з товаришами за його прикладом вирішили відкрити бібліотеку. Врешті, М. П. Баллін здійснює проект відкриття Костромської громадської бібліотеки, яка стає першою «книгозбірнею» у Костромі⁴. «У Жохових (друзів Балліна. – Н. К.) – набралось кілька сотень старих книг, у мене було пуда два, у різних знайомих ми понабирали книг, виклопотали приміщення для бібліотеки у проводиря дворянства Миронова і 13 січня улаштували обід у Дворянському Зібранні»⁵. Про цю подію була надрукована стаття в «Московских Ведомостях».

Незабаром Балліну довелося виїхати з Костро-

¹ ІР НБУВ, ф. 326, № 1, арк. 78.

² Там само, № 6, арк. 4.

³ Там само, № 4, арк. 12.

⁴ Там само, № 12, арк. 2.

⁵ Там само, № 3, арк. 15.

ми до Харкова, але він продовжував цікавитися долею Костромської бібліотеки. Через деякий час: бібліотека у Костромі «...існує, знаходиться там же і дуже велика»⁶.

Микола Петрович приїхав до Харкова у 1861 р.⁷, (хоча у деяких документах, мова йде про 1860-й⁸). Там він познайомився з професором харківського університету – Миколою Миколайовичем Бекетовим, спільні справи і спільні захоплення зблизили їх. У своєму листі від 28 травня 1885 р. Бекетову, він пише: «Я не беруся оцінювати Ваше професорство, хоча із вдячністю згадую, що Ваші уроки хімії усвідомили мені не одну хімію»⁹. У цьому листі Баллін вітає Бекетова з ювілеєм і згадує минуле – створення недільних шкіл, заснування Першого товариства грамотності та Харківської громадської бібліотеки.

У цей час Баллін випишував, як він казав, по старій звичці, кілька газет і журналів, і йому трапилося оголошення про відкриття книгарні М. О. Серно-Соловйовича у Санкт-Петербурзі. Це нашттовхнуло Миколу Петровича на думку запропонувати співучасть у відкритті книгарні, у яку передавати газети і журнали як прочитані, так і нові, виписані зі столиці.

Баллін та Серно-Соловйович зійшлися дуже близько.

«Вирішено було, що я даю Серно-Соловйовичу 7500 карбованців. Він мені висилає книги за своєю ціною, я йому – по своїй. Він керує петербурзьким магазином, а я харківським, вони складають нашу спільну власність – 1/3 належить мені»¹⁰, – писав Баллін.

Від цього починається новий період громадської діяльності М. П. Балліна.

«Правда, я книжкової справи тоді не знав як потрібно, я розраховував улаштувати при своєму магазині склади столичних видань для провінційних книгопродавців і склад провінційних видань»¹¹. Збираючись продавати книги за номінальною ціною, Баллін прагнув збільшити продаж книг у Харкові. Отже разом з Серно-Соловйовичем, вони відкрили книгарню у Харкові.

Дружина Миколи Балліна – Олена, розпочала справу відкриття нотного і музичного магазину. Задля цього, подружжя разом відправилося у Санкт-Петербург та Москву за покупками для його об-

лаштування. У той же час Микола Петрович познайомився з Сенковським, який прагнув асоціювати книгопродавців і, з цією метою, видавав «Книжковий Вісник».

У Харкові Балліни найняли для книжкового і музичного магазину середній поверх будинку. Коли через кілька місяців після відкриття книжкового магазину Микола Петрович отримав звістку, що його переводять Товаришем Голови в Пензу, він, захоплений просвітницькою діяльністю, відмовився і написав у Пензу, що не їде і виходить у відставку.

Через деякий час Баллін відкрив книжковий магазин у Херсоні, а керував двома прикажчиками, які там працювали, з Харкова.

За дорученням Курського губернатора Извольського інженер-полковник просив допомогти з відкриттям книгарні і в їхньому місті. Губернатор надав приміщення, а Баллін прислав прикажчика та книги, крім того сам їздив у Курськ, на відкриття магазину. Правда, через деякий час, Баллін отримав звістку, що курський магазин закритий, і трапилося це тому, що дружина прикажчика Залюбовського – Маланья Іванівна – носила малоруський костюм, і влада в цьому вбачала, очевидно, якусь загрозу цілісності Російської Імперії. Після дворічного існування петербурзький магазин довелося закрити. Балліна викликав губернатор Дурново і наказав закрити і харківський магазин, мотивуючи це шкідливим впливом його на громадськість. Баллін змушений був оголосити про продаж магазину і бібліотеки. Музичний магазин його дружина перевела на вулицю Московську. Микола Петрович хоч і переймався втратою своєї книгарні, але говорив, що книжкова справа в Харкові розвинулася, принаймні, одержала значний поштовх до розвитку.

Микола Петрович разом зі своєю дружиною Оленою друкує у 1863 р. книжку у кількості 200 екземплярів «Українські пісні, видані коштом Балліної», у яку включено 63 пісні. До речі, це було перше видання Балліна, і надрукував він його у Санкт-Петербурзі¹².

У Харкові він згуртував прогресивних діячів, і створив літературний клуб, який вони стали називати «Клубом чесних і шляхетних людей», що сприяло просвітництву. Однак цей клуб проіснував недовго.

Одним із напрямків гуманістичної діяльності Миколи Балліна була освіта. Залишивши свою роботу у «цивільній палаті», він бере активну участь

⁶ Там само, № 4, арк. 12.

⁷ Там само, № 12, арк. 2.

⁸ Там само, № 8, арк. 2.

⁹ Там само, № 1818, арк. 1.

¹⁰ Там само, № 3, арк. 135.

¹¹ Там само, № 3, арк. 57.

¹² Там само, № 12, арк. 3.

у заснуванні недільних шкіл. Через деякий час з'явилися перші позитивні результати, недільні школи виникали в багатьох регіонах, і процес цей мав перспективу. Баллін згадував про свою участь у засіданні вчителів недільних шкіл. Завдання депутатських зборів, згадував Микола Баллін, полягало у представництві недільних шкіл перед начальством, щоб клопотатися про нестатки шкіл і грамотності, сприяти здешевленню книжок та рекомендувати прогресивні методи навчання. Микола Петрович був депутатом від Харківської недільної школи, і його повідомлення про улаштування недільних шкіл у Харкові і число тих, які навчаються і котрі навчають, було прийнято з задоволенням.

Баллін був переконаний у необхідності надати населенню Харкова можливість читати книги, де книжкова торгівля не була розвинутою, і що необхідно подбати про розвиток провінційної літератури, а отже і провінційної книжкової торгівлі. Клубу чесних і шляхетних людей уже не було, влітку закрилась недільна школа за розпорядженням начальства. «Усім ясно було, що освітній рух не може бути припинено, що можливо тільки ускладнити ті чи інші форми руху» – писав Микола Баллін¹³. Він став шукати нові форми «освітнього руху»¹⁴. За його ініціативою було вирішено організувати у Харкові Товариство грамотності. Статут підписали 150 вчителів колишніх недільних шкіл, правда затверджений він не був. Статут Першого товариства грамотності був досконалішим від Статуту згодом створеного Другого товариства грамотності, який був затверджений у 1869 р. Головна різниця полягала в тому, що межі діяльності 2-го Товариства грамотності обмежили межами Харківської губернії. Члени Товариства грамотності до затвердження його Статуту вибрали депутатів, які повинні були виконувати роль Правління: Бекетов, Баллін, Каченовський, Тимошенко, Ладовський, Беліков. «Ми звернулися до всіх співчуваючих, внести у касу по 6 карбованців, набралось 800 крб.»¹⁵.

Через деякий час Баллін із своїми однодумцями вирішили заснувати учительську школу грамотності, учнів брати із селян навколишніх сіл. Заснована Першим товариством грамотності, учительська школа, відома під ім'ям Бекетовської, була інтернатом. Вона продовжувала існувати, поки не перетворилася в урядову учительську школу. Фактич-

но діяльність Першого Харківського товариства грамотності обмежилася заснуванням Бекетовської учительської школи, говорив Баллін.

Микола Петрович зі своїми однодумцями використовували всі можливості для розвитку народної освіти.

У 1868 р. тривала активна робота зі створення Другого товариства грамотності, і Баллін брав у цій справі активну участь. Корисною зміною Статуту Товариства грамотності варто вважати надання Товариству права відкривати відділення в містах. Членів Другого товариства грамотності нараховувалося 200 чоловік. Було обране Правління, але воно, на жаль, працювало незадовільно, і Баллін критикував його діяльність. Після цього була обрана ревізійна комісія, членом якої став Микола Петрович. Ревізійна комісія мала значний вплив на долю Товариства грамотності. Вона була причиною зосередження його діяльності в школах Харкова і привела до заснування недільних шкіл, ряду читалень, книжкового складу. Крім того, Балліним багато було зроблено для поліпшення педагогічної частини в початкових школах, а також він був серед ініціаторів з'їзду вчителів. Необхідно відзначити, що у Другому Товаристві грамотності Микола Петрович був членом Правління. Головною справою Товариства, на думку Балліна, крім сприяння недільним школам, було заснування при бібліотеці книжкового складу Товариства грамотності. В 1873 р. Баллін був змушений вийти з Правління Товариства, тому що губернатор був не задоволений його перебуванням серед членів, і це, значною мірою, відобразилося на діяльності Товариства¹⁶.

Баллін і Брилліантов улаштували I-й з'їзд учителів Харківської губернії. На ньому були присутні 30 делегатів, як згадував Микола Петрович – цей з'їзд чомусь вважався небезпечним для існування Товариства грамотності.

1870 рік був багатий для Миколи Балліна на події, він активізує свою видавничу діяльність. В одному з документів, які стосуються життєдіяльності М. Балліна, згадуються три книжки, у підготовці та виданні яких Микола Петрович брав безпосередню участь:

1. «Перша пам'ятна книжка російських споживчих товариств», Санкт-Петербург, 1870 р.
2. «Кооперація на Заході. Робітничі союзи в Англії графа Парижського», Санкт-Петербург, 1871 р.
3. «Нове господарство. Кооперативне землеробство», Санкт-Петербург, 1871 р.¹⁷

¹⁶ Там само, № 3, арк. 161.

¹⁷ Там само, № 12, арк. 3.

¹³ Там само, № 4, арк. 22.

¹⁴ Баренбаум И. Е. Штурманы грядущей бури: Н. А. Серно-Соловьевич, Н. П. Баллин, А. А. Черкесов. – М.: Книга, 1987. – С. 140.

¹⁵ ІР НБУВ, ф. № 326, № 4, арк. 27.

Сам Микола Петрович у своїй «Програмі видання пам'ятних книжок, або календарів споживчих товариств» пише про свій намір видавати пам'ятні книжки та календарі споживчих товариств російською, французькою та англійською мовами. Вихід видання намічався на 1 червня 1871 р. В одному з документів, які зберігаються у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України М. Баллін дає перелік видрукованої ним літератури і говорить про перспективи у видавничій справі¹⁸.

Створення бібліотек та читалень, як осередків культури і прогресу, Баллін вважав основою просвітницької діяльності. Зокрема, питання про роботу Установчого комітету четвертої читальні Харківського Товариства грамотності обговорювалося у приміщенні Другої школи Харківського товариства грамотності¹⁹. Говорячи про цілі і завдання Кооперативної бібліотеки, Микола Петрович акцентував увагу на найголовнішому – популяризації теорії та практики кооперативного руху, а також сприянню закладам, союзам і ідеям, які мають безпосереднє відношення до кооперативного руху взагалі²⁰.

Усвідомлюючи важливе суспільне значення бібліотеки та бажаючи сприяти покращанню їх функціонування, Баллін, на початку 80-х років, влаштовується на посаду помічника бібліотекаря у бібліотеку Харківського Імператорського Університету, але всі його спроби організувати там роботу належним чином не мали позитивного результату.

У своєму листі до В. С. Козлова, Микола Баллін розповідає про відкриття Четвертої читальні в Харкові та про вже діючі Другу і Третю, а також, він переймається проблемами розвитку освітніх закладів у місті і турбується про реформу позашкільної освіти. У найближчих планах важливе місце посідає кооперативний магазин і палітурна майстерня, яка повинна бути заснована на безкоштовній вільній праці для бібліотек і читалень.

Але головним завданням, над реалізацією якого Баллін працює більше двадцяти років, він визнає заснування Харківського Кооперативного університету, яке, на його думку, було можливо здійснити у 1900 р.²¹

Вже у 70-х роках ХХ ст. Микола Петрович ста-

вив собі за мету створення, у перспективі, міжнародного кооперативного університету²².

У своєму листі з Харкова до редакції «Катеринославського Ювілейного Листка» Баллін пропонує свою допомогу в створенні Катеринославської міської публічної бібліотеки (відкрита восени 1886 р.) і додає, що перший кооперативний конгрес «Великобританського союзу» збирається 30-го травня 1887 р.: «Зрозуміло, приватне питання про сприяння Катеринославській бібліотеці не буде, ні в якому разі, на ньому розглядатися, але мені приємно було б, якби відомості, опубліковані редакцією «Ювілейного Листка», дали б мені можливість вказати в числі проявів кооперативного руху в Україні і на заснування Катеринославської публічної бібліотеки, яка вимагає підтримки Міжнародного Кооперативного Союзу»²³, – пише Баллін.

Микола Петрович робив неодноразові спроби щодо заснування видавничої та книгопродавчої контори, яка, на його думку, повинна була сприяти розвитку видавництва та книжкової торгівлі, полегшувати створення публічних бібліотек та організувати постачання книжок мешканцям, а також сприяти здешевленню і поширенню книг та журналів у провінції²⁴. «Засновую Товариство споживачів, Товариство взаємодопомоги приватній праці, виховне Товариство – для поліпшення положення учнів, Богодухівське сільське відділення Товариства Грамотності і намагаюся влаштувати нашу публічну бібліотеку. Крім того хотів заснувати економічний клуб...» – пише Баллін у своєму листі до свого товариша Віктора Козлова²⁵.

Для розвитку народної освіти в Україні Микола Баллін уже свого часу, пропонував створити Лігу народної освіти²⁶. Членами цієї Ліги могли б бути усі бажаючі, які б сплачували внески грошима та книгами. Ліга могла б, у міру потреби, засновувати відділення і різні товариства для друкування і поширення своїх видань та для відкриття нових шкіл.

Микола Петрович постійно наголошував на необхідності збільшення коштів на народну освіту, необхідності поліпшення шкіл, відкриття музеїв, що на його думку, сприяло б якості освіти²⁷.

²² Баренбаум И. Е. Штурманы грядущей бури... – С. 150.

²³ ІР НБУВ, ф. 326, № 12, арк. 21.

²⁴ Там само, № 823, арк. 1.

²⁵ Там само, № 1863, арк. 1.

²⁶ Там само, № 400, арк. 1.

²⁷ Там само, № 1923, арк. 1.

¹⁸ Там само, № 799, арк. 1.

¹⁹ Там само, № 1901, арк. 1.

²⁰ Там само, № 465, арк. 1.

²¹ Там само, № 1862, арк. 1.

В одному зі своїх листів за кордон Микола Петрович писав про те, що працював на користь кооперації зі всіх сил, працював на користь публічних бібліотек, кооперативних товариств і артілей, писав і друкував книги, був за книготорговця і бібліотекаря, організовував публічні лекції, працював на користь недільних та інших шкіл, заснував бібліотеки та книжні крамниці, робив декілька спроб заснувати журнал та виставку-агентство. «Багато з моїх починань зазнали невдачі, але виникають нові організації, у нових формах. 30 років тому у нас не було публічних бібліотек, тепер ми маємо публічну бібліотеку на 2500 абонентів і 4000 відвідувачів. Тепер ми робимо спробу збудувати приміщення для неї й для інших освітніх установ. Ми маємо крім того, ще й багато фахових

бібліотек, я зазначу тільки бібліотеку нашого народного освітнього товариства»²⁸.

Задумуючи видання ряду книг і брошур під загальним заголовком «Кооперативна бібліотека Миколи Балліна», Микола Петрович вказував на те, що у Російській імперії занадто мало знають і розуміють, що може зробити Кооперація – як ідеал загальнолюдських відносин.

Отже, М. П. Баллін був видатним діячем-просвітником, який розглядав бібліотечну та видавничу діяльність як органічну складову розвитку народної освіти, національної культури, багато і самовіддано працював в цій галузі. Хоча багато його планів і проектів не було здійснено, його діяльність залишила помітний слід в історії просвітницького руху.

²⁸ Там само, № 1602, арк. 1.

УДК 002.2(477)(09)

Людмила САЄНКО,

завідувачка краєзнавчого відділу «Одесика» Одеської державної наукової бібліотеки ім. М. Горького, лауреат премії ім. Дмитра Нитченка

Дмитро Нитченко – письменник, видавець

У статті досліджується життя і творчість Дмитра Нитченка – відомого українського прозаїка, поета, вченого, публіциста, редактора і педагога. Розповідається, як склалася його доля в еміграції, про плідну працю як представника української діаспори в Австралії. Висвітлюються такі важливі аспекти діяльності Дмитра Нитченка, як видавничі справи, популяризація знань про українську культуру, численні публікації з проблем педагогіки і науки тощо. Наголошується на значенні для історії вітчизняної літератури цього видатного українського письменника з Австралії.

Ключові слова: письменник, видавець, еміграція, Австралія, українська діаспора, видавничі справи.

Завершення ХХ століття й народження третього тисячоліття спонукає до роздумів про минуле, про глобальні проблеми цивілізації, здобутки християнської духовності й культури, про місце українського народу у всесвітній та європейській історії. Природно, що місце і роль українців у всесвітній історії неможливо оцінити без урахування внеску в неї мільйонів зарубіжних українців.

Із здобуттям Україною незалежності, утвердженням її у світовому співтоваристві як суверенної демократичної держави зростає інтерес громадськості до української діаспори – тієї частини українського етносу, яка в різні часи із різних причин опинилася за межами України.

Українська спільнота в Австралії займає особливе місце в українській діаспорі. Причини над-

звичайних успіхів українців Австралії криються в утриманні національної самобутності в громадській та культурній галузях, в особливостях історичного становлення спільноти.

Культурне та суспільне життя української діаспори є дуже активним, незважаючи на кількість українців, але інформація про події, на жаль, залишається поза увагою засобів інформаційного простору в Україні, оскільки у свідомості пересічного громадянина, як правило, українці за межами України асоціюються з такими державами, як США чи Канада.

«В Україні добре знають про українську діаспору в Сполучених Штатах Америки й Канади, в країнах Європи, менше – в Австралії. Тому існує ряд причин, і не лише відстань, яка розділяє ці дві країни. Тому нині дуже важливо як для України,